

***Terra Sigillata* alt imperial conservada al Museu de can Banús (Vilassar de Dalt)**

RAMON COLL MONTEAGUDO
MUSEU ROMÀ DE PREMIÀ DE MAR

JOAN FRANCESC CLARIANA I ROIG
GRUP D'HISTÒRIA DEL CASAL DE MATARÓ
CENTRE D'ESTUDIS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE MATARÓ

En el Museu Municipal de can Banús, a Vilassar de Dalt, es conserva una petita col·lecció de fragments de *terra sigillata* alt imperial. Els materials, gairebé tots inèdits, provenen de diverses actuacions arqueològiques realitzades en els jaciments de can Torradeta, del Camí del Mig (nou traçat del camí de Mataró, sobre els forns), de la Fornaca, de can Boquet i una donació de la família Rius.¹

En la present comunicació s'estudia aquest conjunt d'individus que abasten les diferents classes d'aquesta varietat de ceràmica fina: produccions itàliques, sudgal·liques, hispàniques i africana A.

A continuació, precedit d'un breu text introductori de cada jaciment exposem l'inventari del materials conservats:

Can Torradeta

Aquest és un d'aquells jaciments arqueològics encara mal conegut. Els seus límits són al sud per l'autopista C32, a l'est per la riera de Vilassar, al nord per can Mians i a ponent pel Torrent del Blaqueig. Es tracta d'una zona envoltada d'altres troballes arqueològiques i jaciments, en ocasions no ben diferenciats del tot, com són can Miqueló, la Via Augusta o l'àrea de Santa Anna-can Nolla, que pertany territorialment a Vilassar de Dalt i Premià de Dalt.

¹ Volem deixar constància del nostre agraïment al Sr. Enric Ortega, director del Museu-Arxiu de Vilassar de Dalt, per facilitar-nos la consulta dels materials d'aquest treball.

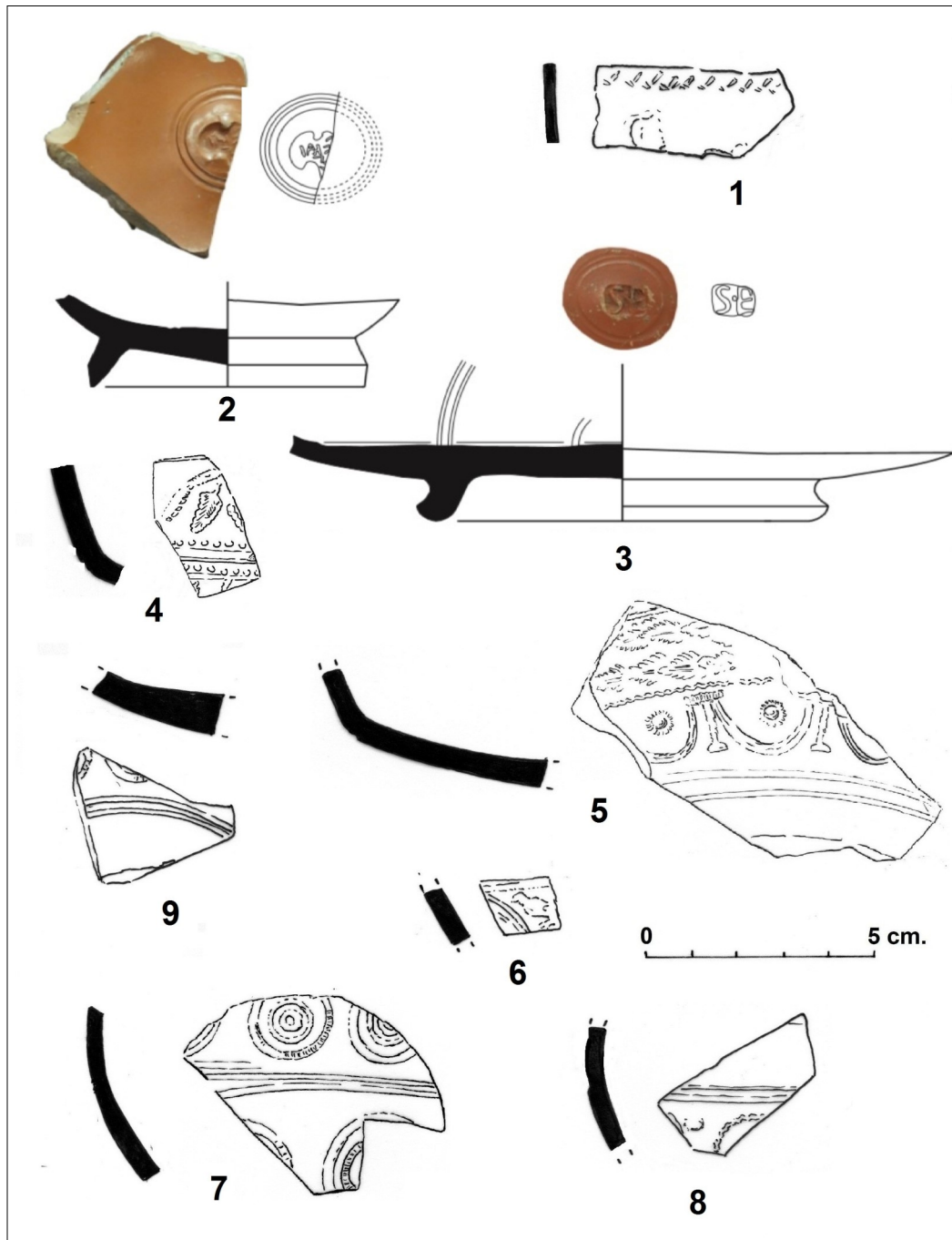
La majoria de les descobertes arqueològiques que s'han documentat en aquest indret són fruit d'intervencions arqueològiques antigues. Segons Jaume Ventura s'hi trobà un forn, una conducció d'aigües, un fust de columna i enterraments en *tegulae*.² La bibliografia esmenta també la troballa, tradicionalment atribuïda a aquest jaciment, de la làpida amb la inscripció:³

P. MANLIO. G. N. F. GAL./ AEDILI II VIR /
GN. MANLIO. P. F. GAL / SECVNDO
AEDILI (CIL II, 4528; Fabre *et al.* 1984:
170, lám. XLIV, 126).

En aquests camps i en uns de propers, els membres del Museu-Arxiu de Vilassar de Dalt realitzaren prospeccions en els anys 1984-1985. Es descobriren diversos elements arquitectònics fets en *opus signinum* (*cocciopesto*), murs, bases de *dolia* i ceràmica romana del tipus *terra sigillata* hispànica, *terra sigillata* africana, vidre, àmfora itàlica i tessel·les de marbre. D'entre els materials destaca una marca en *tegulae* amb les lletres: «T·FA·O·LIC/...» (Prevosti 1981, vol II, fig. 43,5). La majoria de totes aquestes troballes, antigues i modernes, es troben recollides en una abundant bibliografia (p.e.:

² Prevosti 1981, recull la referència de Balil i Ripoll 1952, que esmenten la troballa d'una marca, en *tegulae*, amb les lletres: L·HER·OP (Prevosti 1981, vol. I, p. 134).

³ A jutjar per la notícia que es té d'aquesta peça, creiem que no es pot adjudicar amb certesa a aquest jaciment.

Làmina 1

Ribas 1952: 93; Guardiola 1955: 31 ss.; Vives 1972: núm. 1372; Mariner 1973: núm. 58; Prevosti 1981: 133-135, 142, fig. 43 (4-6), làm. XVII (9); Fabre *et al.* 1984: núm. 126, làm. XLIV; Olesti 1995: 427).

L'any 1990, R. Duran i J.A. Lacárcel informaren a un de nosaltres (R. Coll) de la troballa en superfície de material arqueològic, que fou recollit i estudiat. S'hi obser-

varen dos moments cronològics, un de corresponent al Bronze Final -Primera Edat del Ferro, i un altre que aniria del s. II aC fins el III dC. També es detectà visualment la presència d'algun mur de possible origen romà (Coll 2003).

L'any 1993, es va fer un control arqueològic d'obres amb motiu de la instal·lació d'uns hivernacles, amb resultats negatius.

Inventari⁴

N – 2

(P 10 - C 31)⁵

Dos fragments amorfs de Campaniana B – oïde.

Un fragment amorf de ceràmica grisa polimentada.

Un fragment amorf de *sigillata* aretina de vernís negre.

Un fragment de fons de copa de *sigillata* itàlica, possiblement de la forma Conspectus 31.1.2, amb marca de cartel·la trilobulada, parcialment fragmentada, sembla que s'hi pot llegir: M^AA^{HE}(S) Z (?) comparable amb la marca de OCK 108-52 o 55, que correspondria amb la de l'esclau o llibert d'Ateius: MAHES. Núm. referència 1.152 (**Làmina 1.2**). També trobem certa similitud amb la marca dins cartel·la amb forma de trèbol, del terrissaire FASTIDIENVS (OCK 804).

Un fragment de fons de pàtera de *sigillata* itàlica, possiblement pertanyent a la forma Conspectus 4 o 5, amb marca central: S·P^E, de S(EX.)·PE d'Arezzo, OCK 1383, dins cartel·la rectangular amb les cantoneres arrodonides, envoltada d'un cercle concèntric i dos cercles concèntrics més a l'exterior. Núm. referència 1.236. (**Làmina 1.3**).

Un fragment de vora de bol de *sigillata* itàlica.

Un fragment de peu de pàtera de *sigillata* itàlica.

Fragment carenat de *sigillata* sudgàlica, forma Drag. 29, on copsem part del fris superior decorat amb motius vegetals estilitzats (**Làmina 1.4 i Foto 2**).

Un fragment amorf de fons de *sigillata* sud

⁴ Per tal de donar una millor visió dels jaciments hem cregut oportú incloure en l'inventari tot el material ceràmic que es conserva junt amb els fragments de *sigillata*.

⁵ P i C, són abreviatures del Museu de can Banús, indiquen número de prestatge i caixa.

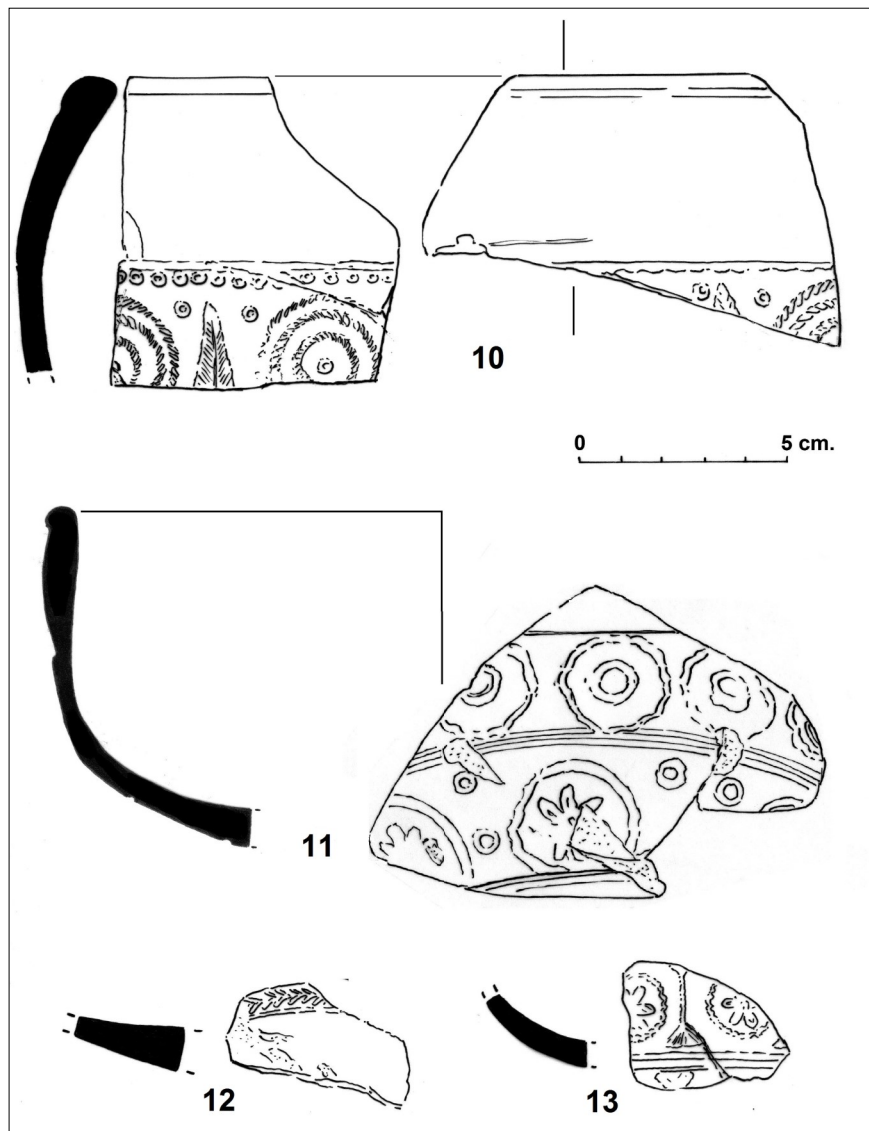
Foto 2. Can Torradeta.

Foto 7. Can Torradeta.

-gàlica amb restes de grafit.

Un fragment de vora de *sigillata* hispànica forma Drag. 37-A, amb decoració de cercles de línia ondulada. La del fris superior emmarca un altre cercle i el de l'inferior una roseta. Ens recorda algunes peces de la producció del taller d'Abella (**Làmina 2.11 i Foto 7**). Veiem els següents punxons: cercles concèntrics en el fris superior: comparables amb els trobats amb els publicats per Serrano (1999: 159, fig. 9, 14, del Carmen de la Muralla) i els veiem a Mezquiriz (1961, II: làm. 104, 1.839).

Làmina 2

Cercles petits combinats en l'espai, n'hem trobat exemples publicats per exemple a Serrano (1999: 151, fig. 1, 7 i 155, fig. 5, 10).

Dos fragments de vora de bol decorat de *sigillata* hispànica, forma Hispànica 37-B, amb decoració de cercles concèntric cordats alternats amb fulles llancejades i elements circulars o volanderes de mida petita (**Làmina 2.10 i Fotos 5 i 6**), núm. referència 1.155, CT-10; CT 13. Hem pogut trobar un paral·lel pròxim, amb distribució decorativa similar, al jaciment del Pradillo (García Bellido *et al.* 1962: 56, fig. 26). El punxons que intervenen són: Cercles grans, cordats i concèntrics: en veiem de similars al taller de Bezares

(Garabito 1978: fig. 29, 94; Mezquiriz 1961, II: làm. 99, 1710, excepte el cercle intern). Fulla amb forma de llança: similar al que publica Mezquiriz (1961, II: làm. 84, 1198). Els petits cercles que veiem tantant la decoració de la peça per dalt i ambdós costats de la fulla llancejada, són similars als publicats per Mezquiriz (1961, II: làm. 122, núm. 2.484).

Fragment amorf, decorat amb rosetes dins cercles i elements verticals de separació, de *sigillata* hispànica, forma Drag. 29/37 (?), proper al fons (**Làmina 2.13 i Foto 9**), núm. referència: 92 -1.226. Punxons: Element vertical entre cercles, el veiem a Mezquiriz (1961, II: 108, 2.050). Cercle ondulat emmarcant una roseta de

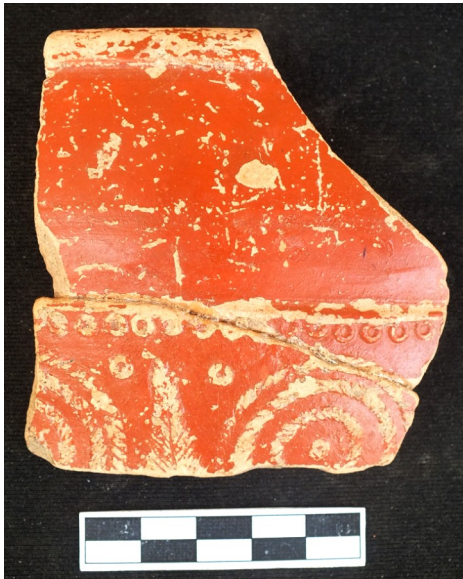

Foto 5. Can Torradeta.

sis fulles, pròxim a un publicat per Mezquiriz (1961, II: làm. 95, 1601).

Fragment amorf, decorat amb cercles, de *sigillata* hispànica, forma Drag. 37 (?), proper al fons (Làmina 1.9). Núm. referència: 91—1.226.

Un fragment de peu de *sigillata* hispànica, forma Drag. 37.

Fotos 9. Can Torradeta.

Un fragment de *sigillata* hispànica proper al fons, amb decoració de fulles obliqües. Un punxó similar el veiem a l'obra de Garabito (1978: fig. 95, 203). Núm. referència: 1.157-9. (Làmina 2.12 i Foto 8).

Un fragment amorf, de *sigillata* hispànica, possiblement forma Drag. 37, amb decoració de cercles concèntrics en el fris su-

Foto 6. Can Torradeta.

perior i inferior. Punxons: cercles del fris superior: similars a Mezquiriz (1961, II: làm. 104, 1838). Cercles fris inferior, fragmentats, no és possible localitzar-ne paral·lels precisos. Núm. referència: 1.154; CT 12 (Làmina 1.7 i Foto 4).

De dalt a baix fotos 4 i 8. Can Torradeta.

Un fragment de vora de *sigillata* africana "A", forma Hayes 8-A (= Lamboglia 1-A).

Un fragment de vora de bol de *sigillata* africana "A", forma Hayes 3 (= Lamboglia 4/36), amb decoració de fulles d'aigua.

Un fragment de paret de cassola de ceràmica d'ús comú, africana, de cuina. Forma Hayes 23 (= Lamboglia 10).

Foto 10. Can Torradeta.

Centre de *lucerna* amb decoració d'un ruc i Dionís o Bacus al damunt (**Foto 10**), publicat també per Prevosti (1981, vol II, fig. 43,4)

Un fragment amorf de fons de *lucerna* amb decoració de cercles concèntrics.

Un fragment amorf de *lucerna*.

Un fragment de vora de vaset de ceràmica de parets fines (sense vernís).

Camí de Mataró⁶

Aquest jaciment té relació amb les restes de La Fornaca, ja que es troba molt a prop. La col·locació d'una claveguera va fer aflorar el que semblava un paviment, consistent en una mena de preparació de calç i còdols barrejats, molt grollera, per damunt de la que hi havia un paviment de terra trepitjada d'un o dos cm. de gruix. La posterior intervenció arqueològica va demostrar que les restes descrites pertanyien a l'antic camí de Mataró. Un segon paviment localitzat uns metres més enllà va resultar ser de factura moderna, amb materials associats medievals i moderns (Lepp: inèdit).

Inventari

(P-10 C 35)

Un fragment amorf de campaniana A.

⁶ L'etiqueta que s'adjunta amb el material, específicament indica: «Nou traçat camí de Mataró (sobre forns)».

Un fragment amorf de campaniana B.

Un fragment de vora de *kalathos*.

Un fragment de vora de pàtera de ceràmica ibèrica.

Dos fragments amorfs de ceràmica ibèrica.

Un fragment de vora de ceràmica grisa emporitana.

Un fragment de pivot d'àmfora itàlica amb restes de grafit.

Un fragment de ceràmica d'ús comú amorf, estriat.

Un fragment amorf, proper a la vora de *sigillata* hispànica amb decoració de cercles ondulats, forma Drag. 37-A (**Làmina 1.8**).

Can Boquet

L'àrea de can Boquet és molt rica en jaciments arqueològics des d'època neolítica. També s'hi han trobat restes de l'edat del bronze, ibèriques i medievals. Les restes romanes no s'havien detectat en aquest indret fins a època recent, tot i que no s'han pogut contextualitzar estratigràficament. Amb motiu de l'avís d'un particular, el Sr. Rafael Fernández, l'abril de 1996 el Museu Arxiu de Vilassar de Dalt efectuà una recollida de material arqueològic sota la direcció de Maria Carme Carmona i Núria Roselló. El material va aparèixer escampat per una terrassa de conreu que es troba per sobre del caminet que mena a la masia de can Boquet des del camí principal de Vilassar a Òrrius. L'excavació va demostrar que els materials s'havien dipositat allà provinents d'un altre lloc, possiblement de les obres que aleshores s'estaven duent a terme en la masia de can Boquet (Coll/Carmona 2004).

Durant l'elaboració del Mapa de Patrimoni Cultural de Vilassar de Dalt també es van localitzar fragments de llavis de *tegulae* romanes en els camps del darrera del punt d'informació del Parc. Aquesta troballa podria tenir el mateix origen que les

anteriors (Montlló 2015).

Inventari

Un fragment de vora de *kalathos*.

Un fragment de peu de pàtera de *sigillata* itàlica.

Petit fragment de *sigillata* sud-gàl·lica, força rodat, decorat amb un ocell, possiblement forma Drag. 29 (**Làmina 1.6**).

Dos fragments de vores de *sigillata* sud-gàl·lica, forma Drag. 29.

Un fragment de peu de bol de *sigillata* sud-gàl·lica, forma Drag. 37.

Un fragment de peu de pàtera de *sigillata* sud-gàl·lica, forma Drag. 18 o 15/17.

La Fornaca

És un jaciment que es troba situat al costat del camí de Mataró que surt de Vilassar de Dalt i comunica amb la carretera BV-5022 (de Cabriels a Vilassar de Mar). Està dins el paratge on actualment hi ha una urbanització amb aquest mateix nom.

En la dècada del 1950 l'equip del Museu de Vilassar de Dalt, sota la supervisió de J. de C. Serra Ràfols, hi excavà un forn de grans dimensions d'època romana, que seguidament va ser tapat (Prevosti 1981: 136).

Als anys 80 es va tornar a excavar però sense arribar al final del sediment arqueològic. A mitjans dels anys 80, quan s'efectuaren les obres d'urbanització de la zona, el soterrament d'una claveguera i la pavimentació del camí de Mataró va motivar dues intervencions arqueològiques (1985 i 1986) a càrrec del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, sota la direcció d'A. Lepp i la col·laboració dels membres del Museu-Arxiu de Vilassar de Dalt. A més de restes romanes es detectaren també alguns materials arqueològics medievals (Lepp 1986).

L'any 2002 l'Ajuntament de Vilassar de Dalt inicià la urbanització del territori per ampliar el polígon industrial de Vallmorena. Des del Museu Arxiu de Vilassar de

Dalt s'impulsaren les tasques de documentació, neteja i protecció del forn 1, el descobert en la dècada de 1950, integrat en una parcel·la catalogada com a zona verda. La intervenció, dirigida per Núria Roselló, tingué com a conseqüència la troballa del forn núm. 2, en perfecte estat de conservació, de la mateixa tipologia que l'anterior. També s'evidencià un tercer forn, que presentava unes característiques tipològiques diferents dels anteriors.

Pel que fa a la producció, estariem davant de dos forns dedicats a la cocció de materials de construcció -*imbrices*, *tegulae* i maons- i *dolia*. Les anàlitzes dutes a terme al Laboratori de Paleomagnetisme dels serveis de Suport a la Universitat de Barcelona-CSIC conclouen que la darrera cocció dels forns fou entorn el s. III dC.

Des de l'any 2007 l'espai dels forns es troba museïtzat i és visitable (Rosselló *et al.* 2008).

Els controls arqueològics dels moviments de terres a tota la zona destinada a polígon industrial també ha tingut com a conseqüència la descoberta d'altres elements, com són un fons de cabana de l'Edat del Bronze, un pou amb parets i reompliment de l'època romana, una sitja datada al segle I aC i, a uns 50 metres dels forns, el vèrtex d'un abocador de mitjans del segle II dC.

Inventari⁷

(P-5 C-19)

Un fragment amorf, carenat, de *sigillata* sud-gàl·lica, forma Drag. 29, amb decoració d'una faixa de dues fulles imbricades i al dessota semicercles adherents, units per un *iugum*, que emmarquen rosetes (**Làmina 1.5 i Foto 3**).

⁷ No hem tingut ocasió de consultar la resta de material del jaciment i que per la importància del mateix, hem de suposar quelcom notori.

Materials donació de la família Rius

Els materials arqueològics donats per la família Rius al Museu Arxiu de Vilassar de

Foto 3

Dalt, circa 1985, procedeixen d'un local de la seva propietat, on anys abans hi havien treballat en Jaume Ventura Campins, antic Comissari Local d'Excavacions Arqueològiques de Vilassar de Dalt, i els seus col·laboradors del Grup Arqueològic. Sembla ser que la major part pertanyen a l'àrea de Can Torradeta (Anònim 1985: 28).

Un paviment possiblement antic associat a un mur també va ser localitzat en aquests terrenys com a conseqüència d'una actuació clandestina, que va destacar el mur en un marge, que contenia també un nivell de cendres. Es recuperà un lot de material arqueològic, entre el que es destaca un peu de pàtera en ceràmica campaniana A, així com un fragment de *dolium* estampillat (Lepp: inèdit).

Inventari

(P-11 C-34)

Un fragment amorf d'àmfora ibèrica.

Un fragment amorf de *sigillata* itàlica, amb restes de decoració on s'hi copsa una línia feta amb *trattini manoscritti* i, possiblement, un fragment de testa d'una figura antropomorfa (?). (Làmina 1.1 i Foto 1).

Un fragment de *sigillata* africana A, forma Hayes 3 (= Lamboglia 4/36), amb decoració de fulles d'aigua.

Un fragment de carenat de *lucerna* de volutes

Un fragment amorf de fons de *lucerna*.

Un fragment de vora de ceràmica comuna africana forma Hayes 197 (= M. Vegas 5).

Un fragment de vora en ceràmica feta a mà, amb decoració d'una ditada.

Quatre fragments amorfs de ceràmica negra feta a mà.

(P-5 C-21)

Dos fragments de vora de pàtera de *sigillata* itàlica, forma Conspectus 4.3 (?).

Un fragment de vora de pàtera de *sigillata* itàlica, forma Conspectus 18.1.2.

Un fragment de peu de copa de *sigillata* itàlica, forma Conspectus 26 o 27.

Quatre fragments amorfs de *sigillata* itàlica.

Un fragment de vora de pàtera de *sigillata* sudgàlica forma Drag. 15/17.

Un fragment de carenat de pàtera de *sigillata* sudgàlica, forma Drag. 15/17.

Un fragment amorf de *sigillata* sudgàlica, possiblement de la forma Drag.37, amb

Foto 1. Donació família Rius.

decoració d'oves.

Un fragment de vora de *sigillata* hispànica, forma Drag. 29.

Un fragment de *sigillata* africana A, forma Hayes 8-A (= Lamboglia 1-A).

Cloenda

Resumint el més destacable, veiem com la *terra sigillata* alt imperial conservada en el Museu de can Banús constitueix un petit però interessant conjunt de peces sobretot del moment alt imperial. Presenta un ventall cronològic força ampla que aniria, des del 40 aC per l'aretina de vernís negre i fins a principis del segle II dC pels fragments de *sigillata* africana A, passant abans per la producció itàlica, majoritàriament d'època d'August-Tiberi, la sudgàlica que dataria aproximadament entre el 50 i 80 dC, i finalment la producció hispànica que estaria entre el 70 dC i poc després del 100 dC.

De les produccions itàliques, fabricades gairebé totes a la zona d'Arezzo, veiem un fragment de la varietat d'aretina de vernís negre i, en vernís vermell, dues marques de terrissaire, *Mahes* i *Sex.P.* El primer fragment i les dues marques foren trobades a can Torradeta. La resta, com són les formes llises, de pàtera Conspectus 4.3 i Conspectus 18.1.2, així com la copa Conspectus 26 o 27, i el fragment de vas decorat, provenen de la donació de la família Rius.

De la varietat sudgàlica, en tots els casos fabricats a La Graufesenque, la forma més freqüent és la Drag. 29, com les que s'han trobat a can Torradeta, can Boquet, la Fornaca i també entre els materials donació de la família Rius. També veiem un fragment del bol hemisfèric, forma Drag. 37, que procedeix de can Boquet. En pàteres de formes llises veiem un fragment de la forma Drag. 15/17 o 18, de can Boquet i, ben identificable, de la forma Drag. 15/17, del fons Rius.

La *sigillata* hispànica, majoritàriament produïda en els tallers de La Rioja, la veiem únicament en fragments de peces decorades. Així tenim dos fragments de la forma Drag. 37-A, trobats a can Torradeta i al camí de Mataró. De can Torradeta són dos fragments pertanyents a una peça de la forma Hispànica 37-B. Finalment, un fragment possiblement de la forma Drag. 29/37, també de can Torradeta.

De la *sigillata* africana, provinent de la zona de Tunísia-Algèria, sols hem trobat, tant a can Torradeta com al fons Rius, fragments de les formes Hayes 8-A i Hayes 3, les més freqüents en jaciments de la comarca. De la ceràmica africana de cuina, veiem la forma Hayes 23 a can Torradeta i la Hayes 197 dins el fons Rius.

Bibliografia:

ANÒNIM (1985). «Donacions i notícies». *Butlletí del Museu Municipal de Vilassar de Dalt*, 1. Vilassar de Dalt, p. 28-30.

BALIL, A.; RIPOLL, E. (1952). «Actividades arqueológicas en Cataluña durante los años 1950 y 1951». *Archivo Español de Arqueología* XXV. Madrid, p. 180-182.

COLL, R. (2003). «Troballes arqueològiques a Ca n'Alsina (Vilassar de Dalt, el Maresme)». *XIX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró, p. 287-295.

COLL, R.; CARMONA, M. DEL C. (2004). «Les restes romanes de Can Boquet (Vilassar de Dalt, el Maresme)». *XX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró, p. 27-43.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1984). *Inscriptions romaines de Catalogne, I. Barcelone (sauf Barcino)*. Barcelona.

GARABITO, T. (1978). *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, vol. XVI, Madrid.

GARCÍA BELLIDO, A.; FERNÁNDEZ DE AVILÉS, A.; BALIL, A.; VIGIL, M. (1962). *Herrera de*

Pisuerga, 1ª campaña. Excavaciones Arqueológicas en España, 2. Madrid.

GUARDIOLA, LL. (1955). *Sant Joan de Vilassar (Història i geografia de la comarca vilassanesa i del Maresme)*. Vilassar de Mar.

MARINER, S. (1973). *Inscripciones romanas de Barcelona (lapidarias y musivas)*. Barcelona.

LEPP, A. (1986). *Informe sobre l'excavació d'urgència efectuada al paratge de "La Fornaca" (Vilassar de Dalt)*. Inèdit. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Barcelona.

LEPP, A. (inèdit). «Informe sobre l'excavació d'urgència al Camí de Mataró». Treball inèdit. Museu-Arxiu de Vilassar de Dalt (ca. 1986). Vilassar de Dalt.

MEZQUIRIZ, M.A. (1961). *Terra Sigillata Hispánica*. The William L. Bryant Foundation. València.

MONTLLÓ, J. (2015). *Memòria del mapa cultural i natural de Vilassar de Dalt (El Maresme)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, fitxa núm. 43 (consultable a Internet: <https://patrimonicultural.diba.cat/index.php/municipi/vilassar-de-dalt/elements>)

OLESTI, O. (1995). *El territori del Maresme en època republicana (s. III - I aC.). Estudi d'arqueomorfologia i història*. Mataró.

OXÉ, A.; COMFORT, H.; KENRICK, PH. (2000). *Corpus Vasorum Arretinorum*. Second edition. Bonn (= OCK).

PREVOSTI, M. (1981). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Illuro*. 2 vols. Mataró.

RIBAS, M. (1952). *El poblament d'Ilduro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Illuro*. Barcelona.

ROSELLÓ, N.; GIRONÈS, T.; GAMARRA, A. (2008). «La terrisseria romana de la Fornaca (Vilassar de Dalt)». *Tribuna d'Arqueologia* 2006. Barcelona, p. 191-212.

SERRANO, E. (1999). «Centros productores de T.S.H. en las provincias de Granada y Málaga». M. Roca Roumens – M.I. Fernández García, coords.: *Terra Sigillata Hispánica. Centros de fabricación y producciones alto imperiales*. Jaén / Málaga, p. 137-167.

VIVES, J. (1972). *Inscripciones latinas de la España romana*. Madrid.